

KSZTAŁTOWANIE SIĘ STANU PRAWNEGO POLSKIEGO AUTOKEFALICZNEGO KOŚCIOŁA PRAWOSŁAWNEGO

Charakterystyka pozycji prawnej Kościoła prawosławnego w Polsce po drugiej wojnie światowej wymaga w istocie przedstawienia dwóch materii: po pierwsze stosowania przedwojennych przepisów wyznaniowych po 1944 r. w związku z działalnością prawotwórczą organów władzy ludowej i po drugie regulacji prawnych przyjętych po przeobrażeniach społeczno-politycznych w 1989 r.

Jeżeli chodzi o kwestię stosowania w okresie powojennym przedwojennych przepisów wyznaniowych to pierwszym aktem polityczno-prawnym, który uznał rozwiązania przedwojennego ustawodawstwa wyznaniowego był Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 22 lipca 1944 roku. Manifest stwierdzał, że do czasu uchwalenia nowej konstytucji miały obowiązywać podstawowe założenia Konstytucji z 17 marca 1921 r.¹ Z tego zapisu nie wynikało jednak wprost, co oznaczało sformułowanie “podstawowe założenia” i czy w skład tego pojęcia wchodziły, a zatem obowiązywały, artykuły 111-116 Konstytucji marcowej, dotyczące problematyki wyznaniowej oraz akty wydawane na podstawie tych artykułów ustanawiających model państwa wyznaniowego? Doktryna prawa konstytucyjnego pozytywnie odpowiedziała na te wątpliwości². Z tym, że z uwagi na rewolucyjny charakter nowych władz i tworzenie także zupełnie nowych zasad ustroju podstawowe założenia Konstytucji marcowej nie wiązały bezwzględnie, mogły być rozumiane odmien-

---

¹ Tekst Manifestu PKWN z 22 lipca 1944 r. [w:] F. Siemieński, W. Skrzydło, J. Ziemkowski, *Konstytucja i podstawowe akty ustrojowe PRL*, Warszawa, 1988, s. 9-10.

² Np. Demiańczuk-Jurkiewicz. *Uznanie prawne wyznań w świetle Konstytucji*, [w:] “Państwo i Prawo”, 1946, z. 9-10, s. 47.

nie w stosunku do swej pierwotnej treści a nawet zmieniane i ustępowały pierwszeństwa nowym zasadom ustroju kształtowanym w praktyce³. Potwierdziła to także praktyka organów państwowych, które wybiórczo stosowały przepisy przedwojennego prawa wyznaniowego.

W konsekwencji takich interpretacji wydane w okresie II Rzeczypospolitej przepisy prawa wyznaniowego, dotyczące także P.A.K.P. formalnie zachowały swoją moc obowiązującą. Zatem zachowały swoją moc dekret Prezydenta z 18 listopada 1938 roku o stosunku Państwa do P.A.K.P.⁴ oraz ustawa z 23 czerwca 1939 roku o uregulowaniu stanu prawnego majątków Kościoła prawosławnego⁵. Przepisy przedwojenne były jednak częściowo dezaktualizowane poprzez nowo tworzone akty normatywne od początku zmierzające do oparcia stosunków wyznaniowych o zasadę rozdziału państwa od kościołów i związków religijnych.

Na zakres obowiązywania przepisów przedwojennych regulujących pozycję prawną P.A.K.P. wpłynęły także czynniki zewnętrzne i wewnętrzne.

Do głównych czynników zewnętrznych, które wywarły wpływ na zakres obowiązywania przepisów przedwojennych zaliczyć należy: wytyczenie nowej granicy ze Związkiem Radzieckim, migrację ludności oraz przejście przez Polskę tzw. "Ziem Odzyskanych".⁶ Pojawił się zatem problem autokefalii określonej przez art. 1 dekretu z 1938 r. oraz sprawa stosowania art. 4 dekretu z 1938 r. dotyczącego pomocy władz państwowych w usuwaniu z zajmowanych stanowisk duchownych oraz pozbawieniu ich uprawnień związanych ze stanem duchowym.

Do czynników wewnętrznych, które wpłynęły na stosowanie dekretu Prezydenta z 1938 roku oraz ustawy z 1939 roku przede wszystkim zaliczyć należy zmiany w zakresie organizacji i nazewnictwa organów aparatu państwowego.

---

³ K. Działocha, J. Trzciniński, Zagadnienie obowiązywania Konstytucji Marcowej w Polsce Ludowej 1944-1952, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1977, str. 129 – 130.

⁴ Dz. U. nr 88, poz. 597.

⁵ Dz. U. nr 57, poz.370.

⁶ W efekcie zmian terytorialnych Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny utracił przeszło cztery piąte dotychczasowego stanu posiadania, które znalazło się w granicach ZSRR. Tymczasem przepisy przedwojenne przystosowane były do czteromilionowej organizacji kościelnej o rozbudowanej strukturze i wielu instytucjach kościelnych. W związku z tym niektóre przepisy, np. artykuł 9 ustęp 2 dekretu Prezydenta RP z 1938 roku o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego utraciły sens, gdyż na przykład Ławra Poczajewska znalazła się w granicach ZSRR.

Na przykład w kontekście wznoszonych modłów za głowę państwa na podstawie art.8 dekretu Prezydenta⁷, należy wskazać na zmiany w zakresie nazewnictwa głowy państwa. I tak od 11 września 1944 roku do 31 grudnia 1944 roku głową państwa był Przewodniczący Krajowej Rady Narodowej, od 31 grudnia 1944 roku do 4 lutego 1947 roku Prezydent Krajowej Rady Narodowej, od 5 lutego 1947 roku do 21 lipca 1952 roku Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, następnie od 21 lipca 1952 roku Przewodniczący Rady Państwa oraz od 19 lipca 1989 roku ponownie Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej.

Następnie należy podkreślić zachodzące zmiany w zakresie zmiany aparatu rządowego oraz administracyjnego w stosunku do okresu przedwojennego. Nie reaktywowano bowiem po 1944 roku przedwojennego Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W 1944 roku utworzono Ministerstwo Administracji Publicznej, a w 1950 roku Urząd do Spraw Wyznań. Te dwa organy przejęły część przedwojennych kompetencji Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W 1990 roku funkcje te przejął Minister - Szef Urzędu Rady Ministrów.

Na szczeblu terenowym na podstawie ustawy z 20 marca 1950 roku o terenowych organach jednolitej władzy państwowej⁸ skasowano urzędy wojewodów, starostów, w ich miejsce tworząc Prezydium Wojewódzkich Rad Narodowych i Powiatowych Rad Narodowych.

Ponadto nastąpiły zmiany wyłącznie dotyczące nazewnictwa, a nie merytorycznego zakresu działania, na przykład Ministerstwo Spraw Wojskowych zastąpiono Ministerstwem Obrony Narodowej, a Ministerstwo Skarbu Ministerstwem Finansów.

W wielu wypadkach uchwalane nowe akty normatywne ograniczały lub uchylały kompetencje organów P.A.K.P. przewidywane przez dekret Prezydenta z 1938 r. Do najważniejszych takich przypadków zaliczyć należy: uchylenie kompetencje sądów duchownych w sprawach małżeńskich⁹, pozbawienie proboszczów prawa prowadzenia akt stanu cywilnego, tzw. akt metrykalnych¹⁰, zakazano używania pieczęci z godłem

---

⁸ Dz. U. nr 14, poz.130.

⁹ Na podstawie artykułu II, punkt 5 dekretu z dnia 25 września 1945 roku, Przepisy wprowadzające prawo małżeńskie, Dz. U. nr 48, poz. 271.

¹⁰ Na podstawie artykułu II, punkt 6 dekretu z dnia 25 września 1945 roku. Przepisy wprowadzające prawo o aktach stanu cywilnego, Dz. U. nr 48, poz. 273.

państwowym, używanych dotychczas w związku z wydawaniem aktów metrykalnych i sądownictwa, uchylono rozwiązanie umożliwiające w przypadku śmierci biskupa, nie pozostawiającego testamentu, przejście jego majątku osobistego w połowie na własność biskupstwa (diecezji), a w połowie na jego spadkobierców¹¹, uchylono zasadę, że majątek osobisty osób zakonnych po ich śmierci przechodzi na własność klasztoru, do którego osoby te należały.

Po 1944 roku nie znalazły też zastosowania przepisy zapewniające P.A.K.P dotacje na wydatki osobowe z tytułu uposażeń miesięcznych dla duchownych i pracowników świeckich oraz dotacje rzeczowe z tytułu wydatków administracyjno – biurowych.¹²

Wiele aktów normatywnych, poczynszy od 1945 roku, a skończywszy na ustawie o rozwoju oświaty i wychowania z 1961 roku¹³ modyfikowało treść artykułu 5 dekretu Prezydenta z 1938 roku wprowadzającego obowiązek nauczania religii prawosławnej w szkołach utrzymywanych w całości lub części przez państwo lub samorząd. Pierwotnie modyfikacje szły w kierunku przekształcenia nauczania religii w przedmiot nadobowiązkowy oraz ograniczenia liczby godzin lekcyjnych. Następnie na podstawie ustawy o rozwoju oświaty i wychowania z dnia 15 lipca 1961 roku ostatecznie utracił moc obowiązującą artykuł 5 dekretu Prezydenta z 1938 roku. W związku z czym nauczanie religii prawosławnej usunięto ze szkół państwowych¹⁴.

Do następnych aktów normatywnych zmieniających postanowienia dekretu Prezydenta z 1938 roku zaliczyć należy dekry Rady Państwa z 1953 i 1956 roku o obsadzaniu stanowisk kościelnych¹⁵. Dekry te uchylały formuły przysięg składanych przez: Metropolite - Prezydentowi Rzeczypospolitej Polskiej, biskupów diecezjalnych - Prezesowi Rady Ministrów, biskupów wikariuszy - Ministrowi Wyznań Religijnych

¹¹ Uchylono na podstawie artykułu 1 dekretu z 8 października 1946 roku. Przepisy wprowadzające prawo spadkowe, Dz. U. nr 60, poz. 326.

¹² Uchylono na podstawie uchwały Rady Ministrów w sprawie zasad udzielania subwencji ze Skarbu Państwa, MP. nr 73 - A, poz. 632. Warto dodać, że dotacje te udzielane w latach 1945-1948 władze określały mianem subwencji. Miały one charakter uznaniowy, a nie ustawowy.

¹³ Dz. U. nr 32, poz. 160.

¹⁴ Szerzej na ten temat K. Urban, Kościół prawosławny w Polsce w latach 1950-1970, Kraków, 1997, s. 281-294.

¹⁵ Dz. U nr 10, poz. 32 oraz Dz. U. nr 1, poz. 6.

i Oświecenia Publicznego oraz członków konsystorza diecezjalnych - właściwym miejscowo wojewodom. W miejsce przysięgi wprowadzono ślubowanie na wierność Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Do jego złożenia zobowiązano: arcybiskupów oraz biskupów przed Radą Ministrów, a proboszczów parafii przed właściwym miejscowo Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej.

Po 1944 roku, podobnie jak w przypadku dekretu Prezydenta z 1938 roku, pojawiły się problemy z zastosowaniem częściowo zdezaktualizowanych artykułów ustawy z 23 czerwca z 1939 roku o uregulowaniu stanu prawnego majątków Kościoła prawosławnego. Na przykład nie wiadomo było kto odpowiada za wykonanie ustawy. Zgodnie z brzmieniem artykułu 8 ustawy z 23 czerwca 1939 roku "wykonanie niniejszej ustawy porucza się Ministrowi Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w porozumieniu z Ministrami: Sprawiedliwości, Spraw Wewnętrznych oraz Rolnictwa i Reform Rolnych". Niektóre z tych Ministerstw, np. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz Spraw Wewnętrznych przestały istnieć. Nie uregulowano jednak, kto ma wykonać ustawę. Drugim ważnym problemem praktycznym była kwestia biegu przedawnienia terminu do przedłożenia wojewodom przez biskupów diecezjalnych deklaracji o dokonywaniu wpisów do ksiąg hipotecznych¹⁶.

Dla działalności powojennych organów państwowych przepisy dekretu Prezydenta z 1938 roku i ustawy z 1939 roku wraz ze zmianami dokonywanymi przez nowe ustawodawstwo stanowiły punkt odniesienia i określały położenie prawne P.A.K.P. Niedookreślony charakter powojennego ustawodawstwa wyznaniowego, brak jego korelacji z aktami przedwojennymi stwarzały niekorzystną sytuację dla działalności P.A.K.P, wywołując czasami także stan niepewności i możliwość swobodnej interpretacji.

---

¹⁶ Problem ten nabrał praktycznego znaczenia, gdyż termin ten upływał dnia 30 czerwca 1944 roku w warunkach niewystępowania struktur organizacyjnych państwa polskiego w warunkach okupacyjnych. Możliwe było przyjęcie dwóch wariantów interpretacji tego problemu. Możliwy jest do przyjęcia wariant, według którego termin ten utracił rację bytu z powodu *vis maior* - siły wyższej. Teoretycznie można także przyjąć tezę, iż termin przysługujący do złożenia deklaracji w związku z toczącymi się działaniami wojennymi i okupacją nie biegł, lecz nastąpiła przerwa w jego biegu. Wówczas termin ten ponownie rozpoczął biec wraz z zakończeniem działań wojennych. Wydaje się, że należy przychylić się do pierwszego wariantu. Takie też założenie przyjęły organy administracji wyznaniowej.

Odrębnym zagadnieniem jest problem stosowania przedwojennych aktów normatywnych z lat 1938-1939 przez organy państwowe. W wielu przypadkach dochodziło do ich ewidentnego naruszania. Do najważniejszych przypadków łamania przepisów przedwojennych wymienić należy: cofnięcie uznania Metropolicie Dionizemu (Waledyński), powołanie Tymczasowego Kolegium Rządzącego P.A.K.P, tryb obsadzania stanowiska zwierzchnika P.A.K.P w 1951 roku, 1961 roku, 1965 roku oraz 1970 roku, likwidację Warszawskiego Duchownego Konsystorza Prawosławnego, nie reaktywowanie duszpasterstwa wojskowego oraz instytucji teologiczno-kształcących¹⁷.

Cofnięcie uznania metropolicie Dionizemu (Waledyński) nastąpiło 17 kwietnia 1948 roku w formie zarządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, podpisanego także przez Prezesa Rady Ministrów i Ministra Administracji Publicznej „w sprawie cofnięcia uznania udzielonego Dionizemu (Waledyński) jako Metropolicie P.A.K.P.”

W zarządzeniu Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej powoływał się na wniosek Ministra Administracji Publicznej, który jako podstawę prawną podawał artykuł 19 dekretu Prezydenta z 18 listopada 1938 roku o stosunku państwa do P.A.K.P.

Artykuł ten mówił jedynie o obsadzaniu stanowiska głowy P.A.K.P. Nie regulował trybu odwołania, usunięcia czy cofnięcia uznania Metropolicie. Nie mógł więc stanowić podstawy do cofnięcia uznania. Dekret Prezydenta z 1938 roku nie przewidywał w ogóle instytucji cofnięcia uznania.

Drugim ewidentnym przypadkiem złamania przepisów przedwojennych było powołanie Tymczasowego Kolegium Rządzącego P.A.K.P. W miejsce usuniętego w sposób niezgodny z prawem Metropolity Dionizego (Waledyński) Minister Administracji Publicznej na podstawie zarządzenia z 26 kwietnia 1948 roku powołał do życia organ kolegialny Tymczasowe Kolegium Rządzące P.A.K.P.¹⁸

Tymczasowe Kolegium Rządzące P.A.K.P nie było przewidziane przez dekret Prezydenta z 1938 roku ani ustawę z 1939 roku, ani inne akty normatywne II Rzeczypospolitej. Został on zatem powołany bez podstawy prawnej, był nielegalny i sprzeczny z przepisami przedwojen-

¹⁷ Wykaz przypadków łamania prawa wobec PAKP patrz w: K. Urban, Kościół prawosławny w Polsce w latach 1950 - 1970, Kraków, 1997.

¹⁸ MP z 1948, Nr 45, poz. 229.

nymi regulującymi położenie prawne Kościoła prawosławnego.

Przepisy przedwojenne regulujące status Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego były także czterokrotnie łamane w związku z obsadzeniem stanowiska zwierzchnika Kościoła - Metropolity.

Złamanie przepisów przedwojennych w tych przypadkach polegało na odstąpieniu od trybu wyborów Metropolity przewidzianych w artykule 15-21 dekretu z 1938 roku.

Artykuły dekretu Prezydenta z 1938 roku stanowiły, że Metropolitę P.A.K.P. wybiera Sobór Elekcyjny, zwoływany przez zastępcę Metropolity po porozumieniu z Ministrem Wyznań religijnych i Oświecenia Publicznego, na podstawie orędzia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. Władze odmówiły zgody na zastosowanie tej procedury, uzasadniając to „przedwrześnieowym, sanacyjnym, nie odpowiadającym duchowi czasu charakterze przepisów przedwojennych”.

Warto podkreślić, że obsadzenie stanowiska Metropolity Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w 1951 roku przez arcybiskupa Makarego (Oksijuk) oznaczało także naruszenie artykułu 48 dekretu Prezydenta z 1938 roku. Artykuł ten zakazywał sprawowania urzędów i stanowisk kościelnych osobom nie posiadającym polskiego obywatelstwa. Metropolita Makary był bowiem obywatelem ZSRR.

Innym przykładem złamania postanowień przedwojennych aktów normatywnych dotyczących P.A.K.P. było złamanie artykułu 33 dekretu Prezydenta RP z 1938 roku. Jego złamanie nastąpiło poprzez likwidację w 1951 roku, na wniosek Urzędu do Spraw Wyznań, Warszawskiego Duchownego Konsystorza i utworzenie nieprzewidzianego przez przepisy przedwojenne nowego organu - Kancelarii Metropolity P.A.K.P.

W okresie powojennym w stosunkach Państwo - P.A.K.P. pojawiło się także zjawisko łamania postanowień dekretu Prezydenta RP z 1938 roku poprzez uniemożliwianie i blokowanie realizacji zagwarantowanych w nich Kościołowi uprawnień. Można na uzasadnienie tej tezy podać przynajmniej dwa przypadki. Pierwszym było uniemożliwienie kształcenia kandydatów do stanu duchownego w utrzymywanym przez państwo Studium (Wydziale Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego) oraz Państwowym Prawosławnym Liceum Teologicznym. Sprawdziło się to do odmowy wyrażenia zgody na reaktywowanie tych dwóch szkół. Tym samym złamano artykuły 41-44 dekretu Prezydenta RP z 1938 roku. Drugim przypadkiem było nie reaktywowanie w okresie powojen-

nym duszpasterstwa prawosławnego w Wojsku Polskim. Stanowiło to złamanie artykułu 65-72 dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 1938 roku.

Przepisy dekretu o stosunku państwa do P.A.K.P. z 1938 roku oraz ustawy z 23 czerwca 1939 roku o uregulowaniu stanu prawnego majątków Kościoła Prawosławnego obowiązywały do dnia wejścia w życie ustawy z dnia 4 lipca 1991 roku o stosunku państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego¹⁹.

Ustawa ta weszła w życie z dniem ogłoszenia w, tj. z dniem 22 lipca 1991 roku. Z tym dniem utraciły obowiązującą moc prawną przedwojenne akty normatywne, regulujące stosunek państwa do Kościoła prawosławnego.

Niedookreśloność powojennego ustawodawstwa wyznaniowego, brak jego korelacji z aktami normatywnymi wydanymi w II Rzeczypospolitej Polskiej, dotyczącymi P.A.K.P. stwarzały administracji państwowej wyjątkowo korzystną sytuację i umożliwiały funkcje nadzorcze nad działalnością Kościoła Prawosławnego w Polsce. Umożliwiała to także nadawanie w sytuacjach spornych czy niejasnych uznaniowej, a nie wynikającej z przepisów prawa, interpretacji, zgodnej z interesami i dyrektywami aparatu partyjnego i państwowego. Należy też mieć na uwadze wielką dowolność w stosowaniu prawa przede wszystkim do okresu przeobrażeń polskiego państwa w 1956 roku. Niedookreślony i uznaniowy charakter przepisów pozwalał na odmowne załatwianie wielu spraw kościelnych. Było to dosyć wygodne dla organów administracji państwowej.

W uzasadnieniach negatywnych decyzji podejmowanych przez organy administracji państwowej podkreślano sanacyjny i nie odpowiadający duchowi czasu charakter przepisów przedwojennych. Pomimo tego nie podejmowano żadnych prac nad wprowadzeniem nowych rozwiązań prawnych i aktualizacją przepisów przedwojennych²⁰.

Kierunek szczegółowym rozwiązaniom instytucjonalnym, normującym położenie prawne związków wyznaniowych, w tym P.A.K.P. po 1952 r.

---

¹⁹ Dz. U. Nr 66, poz. 283.

²⁰ Tymczasem rozmiary zjawiska dezaktualizacji przepisów przedwojennych były znaczne. Porównując aktualność dekretu Prezydenta RP z 1938 roku na dzień 1 lipca 1991 roku można stwierdzić, że praktycznie 30 procent artykułów z ogólnej liczby 85 artykułów zostało uchylonych lub częściowo zmienionych. Odnosiło się to do zmian przede wszystkim merytorycznych, a nie formalnych.

wytaczała Konstytucja PRL z 22 lipca 1952 r.²¹ Dla omawianego w niniejszej pracy zagadnienia położenia prawnego P.A.K.P. zasadnicze znaczenie mają zasady: rozdziału kościoła od państwa, swoboda wypełniania funkcji religijnych przez związki wyznaniowe oraz ustawowa forma regulacji sytuacji prawnej związków wyznaniowych²².

Zasady te cechował wysoki stopień abstrakcji. Konstytucja poza stwierdzeniem, że Kościół jest oddzielony od państwa nie wskazywała na żadne konsekwencje wynikające z tej zasady dla państwa i związków wyznaniowych. Pozostawiała więc pełną swobodę dla interpretacji tej zasady. W związku z tym ustawodawstwo wyznaniowe nie było skrepowane faktycznie żadnymi dyrektywami szczegółowymi dotyczącymi na przykład statusu prawnego związków wyznaniowych sprzyjało to dowolnej interpretacji tej zasady, zależnie od konkretnych potrzeb i warunków politycznych²³. Główną konsekwencją wprowadzenia rozdziału kościoła i państwa była laicyzacja państwa i laicyzacja systemu prawa.

Laicyzacja państwa oznaczała uwolnienie państwa i jego struktur od powiązań z kościołami i związkami wyznaniowymi. Przy określeniu swojej struktury, funkcji i celów państwo nie posługiwało się kryteriami wynikającymi z nakazów religijnych i moralnych związków wyznaniowych. Działalność organów państwowych nie łączyła się z obrzędami religijnymi²⁴. Laicki charakter państwa rozciągał się na całą sferę jego działalności.

Laicyzacja systemu prawa oznaczała niezależnienie norm prawa państwowego od reguł i wartości prawa kanonicznego kościołów i związków wyznaniowych²⁵.

Wprowadzenie rozdziału spowodowało, że kościół i związki wyznaniowe przestały być organami publiczno-prawnymi, wykonującymi zadania państwowe, a uzyskały status organizacji prywatno-prawnych.

W celu uniknięcia powstania luki prawnej Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej utrzymywała moc obowiązującą aktów ustawo-

²¹ Dz. U. nr 33, poz. 232.

²² M. Pietrzak, Prawo wyznaniowe, Warszawa 1988, s. 162.

²³ E. Małkiewicz, S. Podemski, Położenie prawne Kościołów i związków wyznaniowych w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Katowice, 1961, s. 292.

²⁴ K.H. Jabłoński, Nadzór państwa nad działalnością nierzymskokatolickich związków wyznaniowych w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Warszawa, 1980, str. 31.

²⁵ Proces ten wyprzedzał uchwalenie Konstytucji PRL, bowiem już w latach 40. dokonano laicyzacji prawa małżeńskiego, prawa o aktach stanu cywilnego oraz prawa procesowego karnego i procedury cywilnej.

dawczych (ustaw i dekretów z mocą ustawy) określających w chwili jej wejścia w życie sytuację prawną konkretnych kościołów i związków wyznaniowych. Oczywiście ważność zachowały tylko te przepisy aktów ustawodawczych, które nie były w sprzeczności z zasadami prawa wyznaniowego, zawartymi w Konstytucji na przykład z zasadą rozdziału państwa od kościoła.

Reasumując, Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 22 lipca 1952 roku nie regulowała wprost i indywidualnie stosunku państwa do P.A.K.P. Traktowała go jako jeden z wielu kościołów i związków wyznaniowych. Zawierała jednak zasady konstytucyjne, które faktycznie stanowiły wiążące dyrektywy dla regulowania stosunków i wzajemnych relacji PRL z Kościołem prawosławnym.

Ogólnikowość Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej umożliwiała w praktyce konstytucyjnej wyprowadzenie z zasad zawartych w Konstytucji dowolnych rozwiązań szczegółowych i stanowienie mało spójnych przepisów prawnych. Pozwalały one realizować różne warianty polityki wyznaniowej państwa, od polityki przesyconej represjami i ograniczeniami dla Kościołów i związków wyznaniowych prowadzonej przez Bolesława Bieruta do liberalnej polityki prowadzonej przez ekipę Wojciecha Jaruzelskiego²⁶.

Konstytucyjne artykuły wyznaniowe obowiązywały, podobnie jak i cały rozdział, do momentu wejścia w życie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 roku, tzn. do dnia 16 października 1997 roku. Ich moc prawna wygasła 17 października 1997 roku. Warto podkreślić, że przepisy te po wyborach 4 czerwca 1989 roku obowiązywały jedynie formalnie, dlatego że zmiany polityczno-społeczne uczyniły je faktycznie zdezaktualizowanymi.

Wśród aktów normatywnych rangi ustawowej regulujących status prawny P.A.K.P. w PRL wyodrębnić można zatem dwie podstawowe grupy. Pierwszą tworzył dekret Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 1938 roku o stosunku państwa do P.A.K.P. oraz ustawa z 1939 roku o uregulowaniu stanu prawnego majątków Kościoła Prawosławnego. Normowały one w sposób indywidualny położenie prawne P.A.K.P.

Drugą grupę aktów ustawowych obejmowały te akty normatywne, które regulowały w sposób jednolity dla wszystkich kościołów i związków wy-

---

²⁶ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa, 1993, s. 164.

znaniowych, w tym P.A.K.P. konkretne aspekty sytuacji prawnej, przejawów działalności Kościoła oraz jego sytuacji majątkowej. Przedmiotowo sprawy objęte tą jednolitą regulacją dotyczyły laicyzacji prawa, organizowania i obsadzania stanowisk kościelnych, cmentarzy wyznaniowych, uprawnień majątkowych, szkolnictwa wyznaniowego, budownictwa kościelnego, zagadnień religijnych, spraw podatkowych oraz innych.

Oprócz aktów ustawowych były wydawane także akty normatywne niższej rangi, najczęściej rozporządzenia i zarządzenia, uszczegóławiały one i precyzowały materie ustawowe. Często były one wydawane bez wymaganej ustawowej delegacji, bez ustawowego upoważnienia. Jak na przykład: zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 19 grudnia 1956 roku w sprawie wykonywania posług religijnych w zakładach karnych czy też zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 8 grudnia 1956 roku w sprawie nauczania religii w szkołach.

Powojenna Rzeczypospolita Polska, dziedzicząc system prawa wyznaniowego II Rzeczypospolitej, przejęła wraz z nim bardzo rozbudowany system nadzoru nad kościołami i związkami wyznaniowymi, oczywiście obejmujący także P.A.K.P. Strukturę organizacyjną państwowej administracji wyznaniowej w Polsce Ludowej cechował podział na organy wyspecjalizowane, które w sposób stały i ogólny sprawowały nadzór nad działalnością P.A.K.P. oraz na organy, które sprawowały nadzór we wskazanych konkretnie sprawach.

Wyspecjalizowanym naczelnym organem administracji wyznaniowej był początkowo Minister Administracji Publicznej. Jego funkcje nadzorcze przejął od 1950 roku Urząd do Spraw Wyznań, powołany na podstawie ustawy z dnia 19 kwietnia 1950 roku o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej²⁷.

Funkcje terytorialnych organów wyznaniowej administracji państwowej przejęły organy administracji wojewódzkiej. Do 1956 roku sprawowały je także organy administracji powiatowej, w których istniały specjalne wydziały do spraw wyznań. Ściśle określone uprawnienia nadzorcze przysługiwały Radzie Ministrów, poszczególnym ministrom w zakresie ich resortowych kompetencji oraz im podległym organom wyspecjalizowanej administracji terenowej. Istotne uprawnienia nadzorcze przy-

---

²⁷ Dz. U. z 1950, Nr 19, poz. 156.

służywały także Ministrowi Spraw Wewnętrznych, a wcześniej Ministerstwu Bezpieczeństwa Publicznego.

Administracja wyznaniowa nadzorowała między innymi następujące kwestie w stosunkach Państwo - P.A.K.P.

- przestrzeganie obowiązujących przepisów prawa przez kurie diecezjalne,
- parafie, domy zakonne oraz pozostałe jednostki organizacyjne Kościoła,
- działalnością gospodarczą o celach religijnych,
- cmentarze wyznaniowe,
- zgromadzenia religijne,
- wykorzystanie dotacji z funduszy państwowych,
- oraz inne dziedziny.

Poza specjalnymi organami administracji wyznaniowej funkcje nadzorcze nad działalnością P.A.K.P. sprawowały także inne organy administracji państwowej. Wynikało to z przedmiotowego kierunku działania tychże organów i dotyczyło ściśle określonych przejawów działalności P.A.K.P.. Nadzór taki sprawował na przykład Minister Spraw Wewnętrznych, którego uprawnienia, prawnie nie do końca określone, polegały na inwigilacji duchownych, środowisk religijnych, zbieraniu o nich informacji oraz prowadzeniu różnych akcji przeciwko nim, w większości nie przewidywanych, a nawet zabronionych przez państwo²⁸.

Uprawnienia nadzorcze organów administracji wyznaniowej określano w sposób mało precyzyjny i ogólny. Umożliwiało to szeroki zakres dowolności przy realizacji funkcji nadzorczych.

Wyrazem zasadniczych przewartościowań w polityce wyznaniowej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej były trzy ustawy z 17 maja 1989 roku: ustawa o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego, ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania oraz ustawa o obowiązkowym ubezpieczeniu społecznym duchownych²⁹.

Ustawy oznaczały zerwanie z polityką konfrontacji i przejście do polityki współpracy z kościołami i związkami wyznaniowymi. Gwarantowały im swobodę działalności religijnej i niezależności organizacyjnej. Ustawy uchylały wiele dotąd obowiązujących przepisów prawa wy-

---

²⁸ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa, 1993, s. 222.

²⁹ Dz. U. nr 29, poz. 154, 155, 156.

znaniowego, zbliżając tym samym polskie prawo wyznaniowe do standardów obowiązujących w państwach demokratycznych.

Zasadnicze znaczenie dla położenia prawnego P.A.K.P. miała ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania. Na jej podstawie Kościół mógł korzystać ze środków masowego przekazu, tworzyć organizacje mające na celu działalność na rzecz formacji religijnej, kultu itp, prowadzić działalność charytatywno - opiekuńczą, powoływać krajowe organizacje między kościelne, należeć do międzynarodowych organizacji wyznaniowych i międzywyznaniowych, utrzymywać kontakty zagraniczne w sprawach związanych z realizacją swych funkcji, zakładać religijne instytuty naukowe i naukowo - dydaktyczne, otrzymywać darowizny z zagranicy, maszyny, urzędnia, papier oraz materiały poligraficzne, emitować w radiu i telewizji publicznej programów religijnych, religijno-moralnych, społecznych i kulturalnych, organizować i prowadzenia instytucji kulturalnych i artystycznych.

Ustawa z 17 maja 1989 roku o gwarancjach wolności, sumienia i wyznania zmodyfikowała także postanowienia dekretu Prezydenta z 1938 roku dotyczące wyboru metropolity, biskupów diecezjalnych, biskupów wikariuszy oraz proboszczów albowiem na podstawie artykuł 14 ustawy zniesiono rozwiązanie przedwojenne wymagające uznania lub wyrażanie zgody na wybór i obsadę stanowisk duchownych przez właściwe organy administracji państwowej. Zgodnie z artykułem 14 ustęp 1 ustawy władze P.A.K.P. zostały zobowiązane do powiadamiania właściwych organów administracji państwowej o utworzeniu, zmianie nazwy, siedziby, granic lub połączeniu, podziale, zniesieniu diecezji oraz parafii.

Zasadniczy charakter ustawy polegał jednak na wprowadzeniu w artykule 9 ustęp 2 punkt 3 zasady równouprawnienia wszystkich kościołów i innych związków wyznaniowych bez względu na formę uregulowania ich sytuacji prawnej.

Omawiając znaczenie ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania dla położenia prawnego P.A.K.P. należy wspomnieć także o artykule 42 ustawy. Na jego podstawie w przypadkach prawosławnych świąt religijnych, przypadających w dniach nie będących dniami ustawowo wolnymi od pracy, osobom należącym do P.A.K.P. przyznano uprawnienie do zwolnienia od pracy lub nauki.

Wszystkie te uprawnienia stanowiły istotne poszerzenie możliwości działania i funkcjonowania P.A.K.P u schyłku istnienia PRL i w pierw-

szym okresie funkcjonowania niepodległej Rzeczypospolitej. Ustawa ta miała charakter uniwersalny i nie były w stanie rozwiązać wszystkich specyficznych i charakterystycznych tylko dla tego kościoła problemów. Ponad to pozostawiała nadal w mocy przedwojenne regulacje prawnych, w tym dekret Prezydenta z 18 listopada 1938 roku o stosunku Państwa do P.A.K.P. Te dwie przesłanki wpłynęły na rozpoczęcie już 1989 r. prac nad projektem ustawy o stosunku Państwa do P.A.K.P.

Z prawdziwym przełomem w regulacji stosunków Państwa z Kościołem prawosławnym, chociaż jak wiadomo nie do końca satysfakcjonującym P.A.K.P. mamy do czynienia w 1991 r. wraz z uchwaleniem 4 lipca ustawy o stosunku Państwa do P.A.K.P.³⁰

Ustawa, której rozwiązania są powszechnie znane w ciągu prawie 16 lat obowiązywania także co do swojej treści ewoluowała i w tym celu była wielokrotnie nowelizowana. Generalnie nowelizacje te były korzystne dla pozycji prawnej kościoła i poszerzały zakres jego uprawnień np. małżeństwo zawarte w formie przewidzianej prawem wewnętrznym Kościoła wywołuje skutki cywilne, Prawosławne Seminarium Duchowne stało się wyższą szkołą teologiczną uprawnioną do nadawania absolwentom tytułu zawodowego licencjata teologii prawosławnej, wprowadzono przepisy o postępowaniu regulacyjnym i Komisji Regulacyjnej oraz przedłużono prawo do składania wniosków rewindykacyjnych, Kościół nabył prawo występowania z wnioskami o nieodpłatne przekazanie własności nieruchomości, jeżeli są niezbędne do sprawowania kultu religijnego lub działalności charytatywno - opiekuńczej, oświatowo - wychowawczej kościelnych osób prawnych oraz wnioskami w celu tworzenia lub powiększenia gospodarstwa rolnego parafii, działającego na Ziemiach Zachodnich i Północnych o powierzchni do 15 hektarów użytków rolnych łącznie dla jednej parafii.

Wspomnę w tym miejscu także o nowelizacji, która wywołała mieszane odczucia tj. nowelizacji z 1997 r. tzw. cimoszewiczowskiej, która wprowadziła ograniczenia przedmiotowe, zawężające dotychczasowe zwolnienia od opłat celnych. Zwolnienia od opłat celnych z tytułu darowizn z zagranicy dla osób prawnych P.A.K.P. nie obejmują odtąd samochodów osobowych oraz wyrobów akcyzowych.

W najbliższej przyszłości nie można wykluczyć kolejnych noweli-

---

³⁰ Dz. U. nr 66, poz.287.

zacji ustawy o stosunku Państwa do P.A.K.P.. Teoretycznie mogą być one rezultatem naruszenia konstytucyjnej zasady równouprawnienia kościołów i związków wyznaniowych w związku z toczącym się na skutek skargi P.A.K.P. postępowaniem przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka, skargi wywołanej przez odstępstwo od zasady status quo w zakresie własności, albo na przykład podyktowaną zmianą organizacji i kompetencji czy też nazewnictwa organów państwowych, albo zmianą polityki wyznaniowej państwa.